

JOHN DEWEY'NİN EĞİTİME BAKIŞI ÜZERİNE YENİ BİR YORUM

Merih Tekin BENDER

*Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, İzmir/TÜRKİYE
e-mail: merihbender@hotmail.com*

Geliş Tarihi: 14.09.2004

Yayına Kabul Tarihi: 07.02.2005

ÖZET

Bu çalışmada, ünlü pedagog John Dewey'nin eğitim anlayışı, Türk eğitim sistemi ile ilişkilendirilerek değerlendirilmektedir. Dewey pragmatist felsefeyi eğitime uygulamıştır. Ona göre; eğitim, yaşam boyu süren bir eylemdir. Bu yüzden en etkili öğrenme, yaparak ve yaşarak edinilir. Çocuğun doğal yapısı, bireysel farklılıkları dikkate alınmalı ve eğitimin merkezi çocuk olmalı, dersler de onun ilgi ve yeteneklerine göre düzenlenmelidir. Çocuk edilgen, ezberci bir eğitime asla zorlanmamalı, kurama değil uygulamaya ağırlık verilmelidir. Bilgiler hiçbir zaman hazır sunulmamalı, çocuğun keşfetmesine ve düşünmesine olanak tanınmalıdır.

Sonuç olarak, Dewey'nin görüşleri, eğitim alanında önemli yaklaşımlar öne sürmüştür, ardından başka fikirlerin gelişimine yol açmıştır. Onun görüşleri üzerine yeniden düşünmemiz ise, eğitim sistemimize yönelik eleştirel bir değerlendirme fırsatı sunması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: John Dewey, çocuk, eğitim, okul, pragmatizm.

A NEW INTERPRETATION ABOUT JOHN DEWEY'S OPINIONS OF EDUCATION

ABSTRACT

In this study, Dewey's opinions of education have been considered establishing relation with Turkish education. He adapted pragmatist philosophy to fit education. According to him, education is an action keeping on during the life. For this reason, performing and living have obtained the most effective learning. The child's natural character and, his individual specialties should be taken into consideration and, the focus of education should be been child, also lessons should be prepared according to his interest and abilities. The child should never be forced for a passive and without comprehending education. The education program should be prepared for concentrating on practice instead of theory. The knowledge should never be presented the child with a simple way to be able to provide his thinking and discovery.

Consequently, Dewey's opinions suggested important approaches about education and, also they were the initiator of another new opinion. Thinking again his opinions is important because of serving us a chance to be able to evaluate our education system on a critical way.

Key Words: John Dewey, child, education, school, pragmatism.

1. GİRİŞ

Toplumların gerçek ilerlemeler kat edebilmelerinin zorunlu yolu eğitimden geçer. Eğitim sorunlarını çözümlenemeyen ülkelerin hayatın diğer alanlarında başarıyı yakalayabileceklerini düşünmek bile mümkün değildir. Hal böyle iken, bugün tekrar tekrar, eğitim alanına hizmet etmiş, bu alanda ciddi eserler vermiş bilim adamlarının, filozofların, pedagogların düşüncelerine, üzerinden uzun yıllar geçmiş olsa bile, dönüp bakmamız, bugünün şartları ile kıyaslamamız gereksiz bir uğraş olarak değerlendirilmemelidir. Sözünü ettiğimiz bilim adamlarından biri olan Amerikalı John Dewey' nin eğitime dair görüşleri ve bu görüşlerin kendi eğitimimiz açısından değerlendirilmesi, araştırmamızın içeriğini oluşturacaktır.

2. Dewey ve Pragmatizm

John Dewey yaşamı boyunca Amerika'nın çeşitli üniversitelerinde felsefe profesörü olarak görev yapmış bir filozof, sosyal psikolog ve sosyal pedagoğdur. William James ve F.J.Schiller gibi güçlü bir pragmatisttir. Yaşamı pragmatist bir bakış açısı ile kavrayışı, doğal olarak, onun eğitimle ilgili yaklaşımlarına da yön verdiği için, "pragmatizm"i kısaca açmamız yararlı olacaktır.

Aletçilik (Instrumentalism) adı ile de anılan bu yeni felsefe akımı, önce Amerika'da ortaya çıkmış, sonra tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Pragmatizm, birçok felsefe akımını bir araya toplamaya çalışan yeni bir sentezdir. Bir otelin koridoru gibi, her oda ile ilgisi vardır. Birbirine zıt felsefe akımlarının her birinde bir gerçeklik payı olduğunu kabul ederek onların yalnızca

pratik değerlerini bir araya toplamaya çalışır.

Fleur Nua'ya göre pragmatizm, felsefe anlayışlarının, hatta felsefe problemlerinin en soyut olanlarını bile incelerken söz kalabalığından çekinmek, verilecek hükümlerin hayattaki etki ve sonuçlarını gözden uzak bulundurmamaktır.

Çocuk psikoloğu Claparède pragmatizmin, türlü anlayışların ve kavramların gerçeklik derecesini pratik etkilere ve sonuçlara göre ölçtüğünü belirtir. Ona göre pragmatizmin en başarılı olduğu alan eğitimidir (Kanad, 1948: 105-106)

John Dewey, tıpkı Claparède'nin belirttiği gibi, pragmatizmin eğitimle çok başarılı bir biçimde örtüşeceğini düşündü. Pragmacı anlayışı gereği, düşünceleri ve işleri daima hayattaki etkileri ile ölçen Dewey, felsefe öğretisini uyumlu bir eğitim sistemi ile ortaya koydu ve eğitim sistemini açıklayan pek çok eserler verdi. Eserlerinin başlıcaları arasında, "Eğitimde Çaba ve İlgi", "Ruhbilim ve Töre", "Eğitim ve Demokrasi", "Okul ve Topluluk" sayılabilir (Kansu, 1952:265).

Dewey, düşüncelerini, insan topluluğunun ihtiyaçları, toplumun gelişmesi ve kişinin topluma uyumu konularına odaklanmıştır. Bu yüzden onun pragmatizmi, bilgi ile aktivite arasında devamlılık, bilmekle eylemde bulunmak arasında güçlü bir bağlılık fikrini içerir (Peters, 1952).

Onun pragmatist görüşünün eğitimde uygulanışını bir örnekle daha somut açıklayabiliriz. Örneğin Dewey, sayı kavramını kavratmadan önce, çocukta sayı gereksinimini canlandırmak ve yaşamda kullanılacak pratik bir alet gibi hissettirmek

gerektiğini söyler. Nitekim insanlar da sayıyı ancak bir gereksinim duyduktan sonra bulmuş ve ondan yararlanmışlardır (Kanad, 1948: 109). Bu örnek tek bir konuyu açıklıyormuş gibi görünmekle birlikte, işin mantığını göstermesi bakımından çarpıcıdır. Böylece her türlü eğitim konusu da aynı mantıkla öğrencilere sunulmaya çalışılır.

Dewey'nin eğitime dair bu yaklaşımları zaman içinde adlandırılmış, adı, önceleri "ilerlemeciler" diye, ardından da onun devamı olarak düşünülen aralarında Isaac Bergson, Barold Rugg, George Counts, Theodore Brameld'in de bulunduğu "yeniden inşacılık" (reconstructionism) şeklinde nitelendirilen eğitim akımlarına dahil edilmiştir. Sonuçta bu iki akımın da dayandığı felsefe pragmatizmdir (Sönmez, 1991: 96-98).

3. Çocuğu Kavrayışı ve Eğitim Anlayışı

Dewey, çocuğun biyolojik yapısına önem vermiş, onu dışardan zorlamadan, kendi kendisini eğitmesine imkan tanıyacak bir eğitim modeli geliştirilmesini önermiş, çocuğun yetişmesinde dış etmenlerden çok, yaradılışına ve özel kişiliğine göre hareket edilmesi gerektiğini işaret etmiştir. Buna benzer bir bakış açısı daha önce Montaigne ve Rousseau'da görülmüştür.

Dewey pedagojisi, oldukça dinamiktir. Ona göre eğitim bilimi, "karakter kurma bilimi"dir. Eğitimde, doğuştan etkinlikleri uyandırmak ve yönetmek için, yine o doğuştan etkinliklere başvurmak gerekir.

Dewey öncesi eğitimde hakim anlayışa göre, ağırlık merkezi çocuğun dışındadır; öğretmendedir; kitaptadır; açıkçası çocuğun dışında olan her yerdedir. Dewey'nin eğitim sistemindeki değişiklik, bu ağırlık

merkezinin taşınmasıdır. Bu, Kopernik'in bilime getirdiği devrime benzer bir devrimdir. Köklü bir değişimdir. Burada çocuk güneştir, eğitim araç ve gereçleri onun etrafında döner. Yani merkez çocuğun kendisidir.

Çocuk, bilgiler doldurma yolu ile değil, kendi kendine yetişmelidir; kendi kendine oluşmalı, öğrenmelidir. Bu görüşlerinden ötürü, onun okul ve öğretmene karşı olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Gerçekte o çocuklara bilgi yığan, onları boyun eğici ve edilgen durumda bırakan okul ve öğretmenlerin karşısındadır. Onun istediği okul, büyük topluluğun yaşantısını yansıtan örnekte işlerle etkinlik halinde ve sanat, tarih ve bilimin etkisi altında yaşayan, ufak bir topluluktur. Çocuk bu topluluğun bir organıdır (Kansu, 1952: 267-268).

Tüm dersler ve bunların içeriği çocuğa göre olmalıdır. Yani her çocuğun ilgi ve yeteneğine uygun her çeşit ve düzeyde dersler bulunmalıdır. Olay, olgu ve sorunlar öğrenciye sunulmalı, onun bunlardan yargılar çıkarması sağlanmalıdır. Çünkü eğitimde neyi düşüneceği değil, nasıl düşüneceği önemlidir.

Eğitim ortamında kurama değil, uygulamaya ağırlık verilmeli, yapay değil, doğal disiplin sağlanmalıdır. Atölye ortamında çalışan, bir şeyler üreten çocuklardan sessiz olmalarını beklemek, bu yolla disiplin sağlamaya çalışmak son derece saçma olacaktır. Asıl yapılması gereken iş disiplini çocuğa kazandırmak, onun etkin yapısını verimli kılmak olmalıdır.

Bir gün John Dewey bir mağazadan çeşitli işlerde kullanılmak üzere okul için birkaç masa satın almak istedi. İstedikine uygun bir şey bulamadığını gören satıcı dedi

ki “korkarım ki aradığınız şeyleri bizde bulamayacaksınız. Siz çocukların iş görmesine yarayacak şeyler arıyorsunuz. Halbuki bizdeki şeylerin hepsi yalnız dinlemek için yapılmıştır.” Bu söz üzerine Dewey “Bu cevap bütün geleneksel eğitimi betimlemekte ve onun tarihini kısaca anlatmaktadır” der. “Dinlemek, kulak ve kitap! Gerçekten kelime rüzgarından başka bir şey esmeyen okullarımızda en gözde araçlar bunlardır; yani bunlar yaşam ihtiyaç duyan çocuklar için soğuk ve ölü bir rüzgardır. Yaşam, gerçek yaşam. Eğer yaşam istiyorsak, kendimizi yaşamın içine atalım. Çocuğu olduğu gibi bütün istek ve yönelimleri ile görelim. Kalbinin nasıl çarptığını dinleyelim ve onu ileriye itecek bir çevre içinde bulduralım. Ya öğrenmek?..Kuşkusuz öğrenmek de gerek. Fakat önce yaşamak ve yaşayarak öğrenmek başta gelir” (Kanad, 1948: 107).

Öğrenme yaşantı yoluyla gerçekleşir. Öğrencinin zengin yaşantılar geçirmesi sağlanmalıdır. Bu zorlama ile değil, çocukta öğrenmeye karşı ilgi uyandırarak yapılmalıdır (Sönmez, 1991: 95-98). Dewey, her zaman insanın bir şey yapması için onu istemesi gerektiğini savunmuştur. Görüşlerinin yaşantısına ne denli girdiği ve samimiyeti konusunda bizlere en güzel cevabı verecek olan bir anısını aynen aktaralım: Bir gün Dewey ve küçük oğlu çamurlu suyun içinde yürüyordu. Dewey'nin yüzünde ne yapacağını bilmemenin acizliği okunuyordu. Onun bu halini gören arkadaşı “Çocuğu sudan çıkar John, yoksa üşütecek” dedi. Bunun üzerine “Biliyorum biliyorum” dedi Dewey “Ama onu bu çamurlu sudan benim çıkarmamın bir faydası olmayacak”. “Onun bu çamurlu sudan çıkmayı arzu etmesi için ne yapmam gerektiğini düşünüyorum” (<http://www.analitik.com/busenin1.htm>).

Saniyoruz bu sözlerden her birimizin anne-baba olarak, almamız gereken önemli dersler var. Çünkü enselerinden tutularak, çamurun içinden kendi iyiliğimiz için, bizim adımıza düşünenlerce çıkartılan bizler, kendi düşüncelerimize sahip çıkamaz olmanın ve bağımlı bireyler haline gelmemizin de ötesinde, aynı kötülüğü bizden sonra gelecek nesiller için de arzu eder olduk!

Gördüğümüz gibi Dewey, okulu yaşamın kendisinden ayrı düşünmemektedir. Yaşamdaki her türlü olgu ve olaylar eğitim ortamına getirilmeli, ya da öğrenci bunlara götürülmelidir. Aslında onun en belirgin felsefi görüşünün temeli de burada yatar. O bir sosyal psikolog ve sosyal pedagoğdur. Bu nedenle onun eğitimin felsefesinin sosyal boyutunu incelemeliyiz.

Dewey'e gelinceye dek hiçbir eğitimci eğitimin sosyal yanı ile onun kadar yakından ilgilenmemiştir (Baltacıoğlu, 1964: 72). Yani onun pedagojisi genetik ve işlevsel olmakla birlikte, aynı zamanda sosyaldır. Çocuğu sosyal yaşama hazırlayabilmek için en uygun çevre yaşamın kendisidir. Yapılması gereken ilk iş, çocuğu sosyal yaşam şartlarına uygun bir çevrede eğitmektir. Çocukların büyükler kadar yaşamla ilişkili bulunmaya hakları vardır. Okullar istenilirse böyle bir sosyal çevre haline getirilebilir. Bunun nasıl yapılması gerektiğini “Okul ve Topluluk” adlı eserinde göstermeye çalışıyor Dewey (Kanad, 1948: 109, 121). Ona göre, öğrenmeye elverişli bir özel çevrenin hazırlanması; okulun, toplumun tüm kültürünün belli öğelerinin belli dönemlerde, yetişen kuşaklara aktarılması ve kavratılması işlevinden sonraki diğer işlevidir. Okulu da içeren daha geniş sosyal ve kültürel çevrenin istenilmeyen yanlarının, okul adı verilen bu özel çevrenin dışında tutulması gerekir.

Öğrencinin çevresi ile dengeli bir ilişki kurmasını sağlamaya çalışan okul, öğrencinin kültürel çevresini zenginleştirmeye önem vermelidir (Aydın, 1987: 37).

Dewey’de eğitimin toplumsallığı, işlevselliğinin zorunlu bir sonucu gibidir. Birey topluluğun bir organı olduğu için, onu bağlı olduğu büyük organizmaya yararlı olacak şekilde hazırlamak gerekir. Bu sebeple okul, topluluk yaşantısının gerçek ve anlamlı bir şekli olmalı; ekonomik baskıdan uzak, ereği toplumsal güç ve bilginin gelişimi için örnek işlerle donatılmalıdır (Smith, 1967: 60).

Kendi deyimiyle: “Okul, hayata hazırlık değil, hayatın doğrudan doğruya kendisidir” (Öymen, 1969). Bu yüzden okulda her türlü derse yer verilmelidir. Yaşamda, hangi meslekler varsa, hangi sorunlar bulunuyorsa, hepsi okullarda yer almalı ve öğrenci de yaşama girmelidir. Derslerin içeriği, toplumsal açıdan istenilen edegenliklere, öğrencinin hemen kullanabileceği ve ilgisini çeken bilgi ve becerilere, tasarım ve problemlere göre düzenlenmelidir. Karakter eğitimi için ise, gruplar halinde karar vermeyi, birlikte çalışmayı sağlayacak biçimde işe koşulmalıdır.

Eğitim, bir değişim aracı olduğu kadar; bir denge aracıdır da; çünkü yaşam sürekli değişmektedir. Yaşam yalnız yaşanan an değil, aynı zamanda gelecektir. Eğitim, dünya barışını kurma amacını gerçekleştirmek için, güçlü bir araç olarak kullanılmalıdır. Bu nedenle, eğitimin görevi; bu amaçları belirleme, yürütme, geçerli kılma ve tutarlı değerlerle doldurmadır (Sönmez, 1991: 95-99).

Okul, gençleri toplumdan ayrılarak onların

kafalarını sadece daha önce yaşayanların edindikleri bilgilerle doldurmamalı; onlara bilginin değerini kabul ettirmeli; öğrenmeye ilgi duymayı sağlamalı; ama bununla yetinmeyerek, toplumsal olayları gözlemeyi ve gözlemlerini değerlendirme yollarını öğretmelidir. Diğer bir deyimle, kişi öğretim yoluyla bilgiyi değerlendirme ve uygulama yöntemlerini öğrenmeli düşünmeye alışmalı ve böylece gelişmesini gerçekleştirmelidir (<http://www.hipokrat.org/sagegit.html>).

Düşünmenin önemini sıkça vurgulayan Dewey, “Düşündüğümüz yegane zaman, bir problemle yüz yüze geldiğimiz zamandır.” demektedir. Problemlerle karşılaşmanın, ardından onu keşfetmenin, ilerleme sağlayabilmek adına ne denli önem taşıdığını fark etmiş ve “İyi ortaya konmuş bir problem, yarı yarıya çözülmüş demektir” (<http://ymt.yamanlar.k12.tr/eglence/ozdeyis.htm>). sözleriyle konunun önemini vurgulamak istemiştir.

Böylece Dewey, William James’te de görüldüğü gibi, eğitim felsefesini bilim ve bilimsel yöntemle dayandırmaktadır. Bilimsel yöntemin basamaklarını ise, şöyle sıralar:

1. Güçlük yaratan bir durumla karşı karşıya kalma
2. Bu durumda problemi keşfedip tanıma
3. Olası çözümleri belirleme ve denenceler kurma
4. Denenceleri sınama, sonuçları düşünme
5. Uygulama sonuçlarına göre denenceleri askıya alma, değiştirme, onarma (Sönmez 1991: 92-93; Yıldırım 1996: 74).

“Uygarlığımızın geleceği bilimsel düşünme alışkanlığımızın gitgide yayılmasına ve derinleşmesine bağlıdır” (www.canaktan.org). diyen Dewey'nin belirttiği gibi bilimsel yöntem günümüzde de önemini ve geçerliliğini korumaya devam etmektedir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dewey, pragmatist bir felsefecinin yapması gereken şeyi yaptı: Eğitimi yaşam boyu süren bir eylem olarak değerlendirip, yapılan her şeyi yaşamdaki etkileriyle ölçtü. Tepeleme yığılan ezbere dayanan, belki de bir daha hiç kullanılmayacak olan kelime rüzgarının önüne sağlam bir duvar ördü. Ders ve içeriklerini bu anlayışla yeniden ele aldı. Kuramı değil, uygulamayı ve yaparak, yaşayarak öğrenme felsefesini öne çıkardı. Yaşamda yer alan bütün meslek dallarının okullarda öğretilebileceği bir sistemin çalışmalarını yaptı; meslek eğitiminin önemini şiddetle vurguladı.

Sosyal psikolog kimliği olan bir eğitici nasıl davranmalı ise, öyle davrandı: Örneğin çocuğu önce birey olarak tanıdı, kişiliğini, kimliğini bastırmaksızın gereken önemi ona verdi. Eğitimin merkezine çocuğu taşımadı, onu eğitimin merkezi yaptı. Doğal yapısıyla bütünleşmeyecek hiçbir şey için zorlamamayı ilke edindi. Çocuğun boyun eğici, edilgen bir külçe değil, üreten, araştıran, dinamik bir birey olması için uğraş verdi. Bilgiyi, kendi başına keşfedebilmesi için olanaklar tanıdı hazır sunmak yerine. Öğrenmeye karşı ilgi uyandırmak, işi gönüllü ve kalıcı kılmak için çalıştı.

Bir sosyal pedagog olarak ise, eğitimin ihmal edilen sosyal yönünü belirginleştirdi. Okulların, çocuğu sosyal yaşama hazırlayabilecek bir çevre olarak

düzenlenmesi gereğinin altını çizdi. Çocuklara birlikte iş yapabilmeye olanağı tanınması yolu ile, üretken ve barışçıl bir toplumun sağlıklı bireylerinin okullardan yetiştirilebileceği görüşünü dile getirdi.

1925 yılında ülkemize okullarımızı gezip incelemeler yapmak üzere davet edilen John Dewey, gerekli çalışmaları yaptıktan ve Türkiye'nin özelliklerini göz önünde bulundurduktan sonra görüş ve planlarını rapor sunarak yayınlamıştır (Kanad, 1948: 122). Sonraki yıllarda köy enstitülerinin kurulması bu raporla bağlantılıdır. Ancak ne yazık ki, başarılı olmasına karşın, sürdürülememiştir.

1920'li yıllarda gündemde olan doğru uygulamaları takdir edip , 2000'li yılları yaşadığımız günümüzde, keşke bunu şimdi bizde uyguluyor olsaydık, ya da keşke şunları yapmıyor olsaydık demenin ne denli üzücü olduğunun farkındayız ve bu farkındalığımızla böyle bir değerlendirme yapma ihtiyacını hissetmekteyiz.

Dewey'nin eğitim anlayışını ele alarak, bizim eğitimimizle de kıyaslayıp, gerçek bir değerlendirme yapabilmemiz için, sizlerden eğitim sistemimizin yıllarca bize kasıtlı olarak unutturmaya çalıştığı ya da istemeden de olsa unutturduğu bir şeyi hatırlamanızı isteyerek devam etmek durumundayız: “düşünme”yi...

Düşünmeliyiz, çünkü düşünmek, Dewey'nin eğitim alan kişilerin sahip olmasını arzu ettiği en önemli yetidir. Çünkü, düşünmeksizin, bırakın eğitimi, yaşamı kavrayabilmemizin imkanı olamaz. Yoksa ezbere gittiğimiz yaşam, tıpkı benzini biten araba gibi bırakıverir bizi bir dağ başında. O zaman ne Brezilya'nın en alçak

tepesinin yüz ölçümü bizi kurtarabilir, ne de terliksi hayvanın hücre biçimi.

Doğrusu amacımız eğitimimizin tümüyle gereksiz, ezbere dayalı bilgilerle donatılmış olduğunu kanıtlamaya çalışmak, ya da bizce gereksiz olduğunu düşündüğümüz bilgileri su yüzüne çıkarıp haddimizi aşarak, Türk mizahına katkıda bulunmak değil. Sadece düşünmeye, düşündürebilmeye çalışmak. Bizce Dewey'nin de yapmak istediği buydu. Sanıyoruz amacına ulaştı. Bunun en güzel kanıtı şu an bizim yapmaya çalıştığımız şey olsa gerek...

KAYNAKLAR

- Aydın, M.,1987, Kültür ve Eğitim. Eğitim Sosyolojisi. Ankara: İlksan Matbaası.
- Baltacıoğlu, İ.H., 1964, Pedagojide İhtilal. İstanbul.
- Kanad, F., 1948, Pedagoji Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kansu, N. A., 1952, Pedagoji Tarihi . İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Öymen, H. R., 1969, Doğulu ve Batılı Yönü ile Eğitim Tarihi I. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Peters, W., 1952, Psikolog ve Filozof Olarak John Dewey. Pedagoji Enstitüsü Psikoloji ve Pedagoji Çalışmaları. (Cilt 2). Çev.: Suat Tavlan. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Smith, L., 1967, Çağdaş Eğitim. Çev.: Nurettin Özyürek. İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Sönmez, V., 1991, Eğitim Felsefesi. Ankara: Adım Yayıncılık.

Yıldırım, C., 1996, Bilim Felsefesi. (5. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

<http://ymt.yamanlar.k12.tr/eğlence/ozdeyis.htm> (14 Şubat 2004).

<http://www.analitik.com/busenin1.htm> (20 Mart 2004).

<http://www.canaktan.org> (20 Mart 2004).

<http://www.hipokrat.org/sagegit.html> (10 Şubat 2004).